

Sprawozdanie merytoryczne z wykonania projektu realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki .

Tytuł projektu: „Oświata i szkolnictwo na wsi w II Rzeczypospolitej”. Jednostka naukowa **Uniwersytet Warszawski Wydział Historyczny**. Realizacja lipiec 2014 - lipiec 2018.

Członkowie zespołu badawczego: Dr hab. Stefan Ciara, Mgr Arkadiusz Majewski, Prof. dr hab. Romuald Turkowski, Prof. dr hab. Barbara Wagner (kierownik projektu).

Plan sprawozdania

- 1. Charakterystyka przebiegu i rezultatów pracy.**
- 2. Sprawozdanie z kwerend archiwalnych**
 - **Archiwa w Polsce**
 - **Archiwa zagraniczne.**

1. Charakterystyka przebiegu i rezultatów pracy.

Projektodawcy podjęli się zadania zgromadzenia dostępnych informacji źródłowych o oświacie szkolnej i pozaszkolnej w II Rzeczypospolitej. Podstawowym wyzwaniem badawczym była kwerenda w archiwach polskich i zagranicznych. Zasadnicze badania, archiwalne kwerendy, objęły całe terytorium międzywojennej Polski, łącznie z województwami wschodnimi pozostającymi poza granicami współczesnej Rzeczypospolitej.

W oparciu o dostępne inwentarze wybrano miejsca kwerend. Na terenie kraju członkowie zespołu pracowali w archiwach, w następujących miejscowościach: Bielsku-Białej, Bydgoszczy, Inowrocławiu, Kaliszu, Katowicach, Kielcach, Koninie, Krakowie, Lesznie, Łowiczu, Łodzi, Milanówku, Nowym Sączu, Poznaniu, Przemyślu, Pszczynie, Raciborzu, Radzynie Podlaskim, Rzeszowie, Sandomierzu, Sanoku, Sieradzu, Tomaszowie Mazowieckim, Toruniu, Warszawie.

Wjeżdżano na Ukrainę do archiwów w: Lwowie, Iwano – Frankowsku, Tarnopolu, Łucku i Równym. Następnie na Białoruś do archiwów w: Brześciu, Grodnie i Mołodecznie. Na Litwie miejscem pracy było archiwum w Wilnie.

W początkowym okresie realizacji projektu kwerendzie archiwalnej towarzyszyła analiza literatury przedmiotu i ustalenie dotychczasowego dorobku historiografii polskiej.

Analiza potwierdziła wcześniejszy ogląd (przed złożeniem wniosku) i trafność wyboru tematu badań, który nie był dotychczas wyjaśniony. Rozpatrywano zawartość prasy z okresu II Rzeczypospolitej. Wyszukano i zapoznano się z źródłami drukowanym, zwłaszcza z książkami i broszurami.

W rezultacie, zgromadzony materiał archiwalny jest obszerny, obejmuje 19 500 plików (zdjęć) w 645 folderach, jego rozmiar to ponad 83 GB. Szacujemy, że wśród tych plików, informacje formalne tj. zdjęcia teczek z sygnaturami, lub notatka informująca o sygnaturze, zajmują najwyżej 4%. Pozostałe pliki to sfotografowane archiwalia.

Ponadto opublikowano artykuły naukowe oraz wygłoszono referaty na konferencjach krajowych i zagranicznych.

1. Sprawozdanie z kwerend archiwalnych

Poniższa charakterystyka przedstawia wyniki owocnych kwerend. Nie omawia się zbiorów archiwalnych, gdzie pomimo oczekiwań, nie odnaleziono zadowalających materiałów.

• Archiwa w Polsce

Archiwa warszawskie

Archiwum Akt Nowych – centralne archiwum państwowe w Warszawie

Znajduje się tutaj kilka centralnych zespołów, stwarzających szansę na ogląd z perspektywy całego państwa. Po pierwsze, przeprowadzono kwerendę w zespole Związku Powiatów Rzeczypospolitej Polskiej za lata 1918 – 1939. Zespół ten zawiera sprawozdania samorządów powiatowych z całego terytorium państwa. Akta tam zgromadzone dotyczą działalności samorządu z zakresu gospodarki komunalnej, zdrowia, bezpieczeństwa, rolnictwa, kultury, oświaty powszechnej, oświaty rolniczej, oświaty dorosłych, opieki przedszkolnej. W zespole tym dokonano kwerendy pod kątem roli samorządów powiatowych we wspieraniu budowy szkół powszechnych na terenie wsi, pomocy dla nauczycieli wiejskich, szczególnie w zdobyciu przyzwoitego miejsca zamieszkania. Samorzady wspierały szkoły rolnicze, uniwersytety ludowe i niedzielne. Władze samorządowe popierały także akcje walki z analfabetyzmem wydzielając na ten cel środki finansowe.

Po drugie, poddano kwerendzie akta wytworzone przez Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych za lata 1918 – 1939. Zdecydowana większość materiałów dotyczy spraw rolniczych,

głównie przebiegu procesu reformy rolnej. Stwierdzono, że kilkaset teczek archiwalnych dotyczy spraw oświaty powszechnej i rolniczej na wsi. Zgodnie z decyzjami rządu II RP, wiele majątków z puli rządowej posłużyło do uposażenia szkół powszechnych i nauczycieli. W teczkach, do których nikt do tej pory nie zaglądał, znajdują się opisy wyposażenia szkół w ziemię, budynki, sprzęt itp. W dokumentach są plany szkół, zdjęcia budynków, zestawienia w skali wojewódzkiej i ogólnopolskiej. Dużo nowego materiału znaleziono odnośnie szkół rolniczych. W planach ówczesnych polityków było zorganizowanie dwóch szkół rolniczych (męskiej i żeńskiej) w każdym powiecie II RP.

Po trzecie, dokonano eksploracji zespołu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Zespół ten zawiera szczątkowe materiały dotyczące spraw oświaty i szkolnictwa na wsi. Z kilku tysięcy ocalałych jednostek (głównie o sprawach religijnych), kilkadziesiąt teczek dotyczy spraw oświaty powszechnej, oświaty pozaszkolnej i kształcenia dorosłych. Zachowały się szczątkowe dokumenty dotyczące kształcenia nauczycieli wiejskich. Następnie w trakcie kwerendy podjęto eksplorację zespołu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Ponadto w zasobach AAN zachowały się sprawozdania sytuacyjne wojewodów z lat 1923 – 1939. Poszukiwano informacji m.in. w sprawozdaniach z województw tarnopolskiego i lwowskiego. Z kwerendy tej wynika, że dominuje tam problematyka polityczna, niewiele materiału dotyczy spraw oświaty. W sprawozdaniach z województw wschodnich pojawia się sprawa szkolnictwa powszechnego dla mniejszości ukraińskiej i postawy „Proświty”. W tym świetle widać narastanie konfliktu polsko – ukraińskiego.

Archiwum Państwowe w Warszawie Archiwum Dokumentacji Płacowej i Osobowej w Milanówku Zbadano zespół Kuratorium Okręgu Szkolnego Warszawskiego. Wśród teczek archiwalnych ważnymi okazały się te, pokazujące kondycję zawodową nauczycielstwa woj. warszawskiego oraz stan wyposażenia szkół powszechnych na wsi. Wiele nowych ustaleń dałyteczki z zawartością dokumentacji o działalności szkół rolniczych. Odnaleziono wielorakie materiały dotyczące organizacji, wyposażenia materialnego, prowadzenia finansów, programów nauczania. Sprawozdania pokazują życie szkolne w wielu odsłonach, także dydaktyki rolnictwa. Uzyskano informacje o szkołach rolniczych różnego typu: państwowych, prywatnych, powiatowych, ludowych. Były one zlokalizowane m.in. w: Malinowie, Dąbrowie Zduńskiej, Mirosławicach, Niegłosach, Jędrzejowicach, Gołdkowie, Chrościanie,

Czarnocinie, Dobroszycach, Witowie, Łasku, Mariówce Opoczyńskiej, Jeżewie, Pszczelinie, Mieczysławowie, Trzepowie, Julinie. Były to placówki męskie, żeńskie i koedukacyjne.

W Archiwum Państwowym w Łowiczu Oddział Archiwum Państwowego w Warszawie, opracowano materiały Inspektoratu Szkolnego w Łowiczu. Odnaleziono dowód istnienia obyczaju służbowego w postaci zawiadamiania o związku małżeńskim nauczyciela. Archiwalia łowickie przynoszą informacje o typowych uroczystościach szkolnych z okazji Dni Morza, imienin marszałka J. Piłsudskiego, XV Tygodnia Lotniczego. Jest tam zakaz indywidualnego propagowania czasopism, wydawanych przez organizacje związkowe, do których należeli miejscowi nauczyciele.

Archiwa kujawsko - pomorskie

W Archiwum Państwowym w Toruniu przeprowadzono kwerendę w zespole Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu. Zespół ten zawiera obszerną dokumentację dotyczącą działalności władz oświatowych na terenie woj. pomorskiego na wszystkich szczeblach. Zachowała się dokumentacja kuratorskich wydziałów i akta personalne nauczycieli. Uzyskano informacje o funkcjonowaniu oświaty powszechnej, oświaty rolniczej, oświaty dorosłych, opieki przedszkolnej na wsi. Dokonano kwerendy w sześciu wydziałach. W zasobach wydziału ogólnego są informacje o organizacji szkolnictwa powszechnego w tym rejonie. Przejrzano okólniki i zarządzenia kuratora. Ważnymi okazały się sprawozdania z działalności w zakresie wychowania fizycznego, przysposobienia wojskowego, higieny. W materiałach wydziału rachuby dokonano przeglądu sprawozdań finansowo – gospodarczych. Zapoznano się z aktami biura personalnego rejestrując bardziej ogólne informacje o stanie zatrudnienia i wykształcenia nauczycieli. Ciekawe były akta wydziału szkół powszechnych zawierające dokumenty dotyczące organizacji procesu nauczania, porad zwoływanych przez kuratora i inspektorów szkolnych, kursów, konferencji poświęconych procesowi nauczania i wychowania, nadzoru nad funkcjonowaniem szkół. W wydziale tym zachowały się akta dotyczące poszczególnych szkół, a nawet istniejących na wsi przedszkoli. Podobnie istotnymi były akta wydziału szkół zawodowych. Z zasobów tego wydziału zebrano informacje dotyczące szkolnictwa rolniczego, dość dobrze rozwiniętego w tym województwie. Natomiast z akt wydziału szkół średnich odnotowano dane dotyczące szkolnictwa rolniczego w województwie pomorskim. Obszerna jest spuścizna wydziału

oświaty pozaszkolnej. Znalaziono sprawozdania dotyczące akcji oświatowej prowadzonej wśród dorosłych chłopów.

W toruńskich zasobach analizowano zawartość zespołów inspektoratów szkolnych w Chełmnie, Wąbrzeźnie, Toruniu, Chełmży za lata 1920 – 1939. W zespole archiwalnym Inspektoratu w Chełmnie zachowały się materiały dotyczące organizacji nauczania w szkołach powszechnych na wsi. Widoczne są relacje polsko – niemieckie, łącznie z akcją nauczania Niemców kultury polskiej w szkołach publicznych na wsi. Wobec akcji polonizacyjnej odnotowana jest konspiracyjna działalność czynników niemieckich w kwestii potrzymania niemieckości tych terenów, chociażby nauczania w języku niemieckim. W aktywności inspektoratu widać intensywną działalność w zakresie oświaty pozaszkolnej. Powstała sieć świetlic, domów ludowych, w których prowadzono zwłaszcza odczyty i przedstawienia artystyczne. W świetle źródeł widać infrastrukturę szkolną, należyte wyposażenie szkół w pomoce naukowe, dbałość o biblioteki szkolne, wysoki poziom higieny łącznie z dobrze funkcjonującymi umywalniami i ubikacjami.

Podobny poziom wyposażenia szkół na wsi odnotowano na terenie Inspektoratu Szkolnego w Wąbrzeźnie. W zespole archiwalnym Inspektoratu Szkolnego w Toruniu zachowały się posyty z dokumentami o oświacie powszechnej i pozaszkolnej na wsi. Cennymi, z punktu widzenia tematu badawczego, są akta mające charakter sprawozdań z działalności inspektora szkolnego na terenie Torunia i powiatu toruńskiego. Przydatne są informacje zawarte w teczkach dotyczących pracy szkół, ich budowy, wyposażenia. W aktach zachowały się sprawozdania z wizytacji, konferencji, przeglądu bibliotek itp. Prowadzono intensywną działalność w zakresie oświaty pozaszkolnej, wydaje się, że w porównaniu z innymi regionami II Rzeczypospolitej, była ona wręcz modelowa. W zasobie źródłowym tego inspektoratu widać też wysoki techniczny poziom wyposażenia szkół, dobre kadry nauczycielskie. Na całym Pomorzu funkcjonowały szkoły niemieckie, pilnie obserwowane i kontrolowane przez inspektorat.

W ramach zespołu Inspektoratu Szkolnego Toruń znalazły się materiały Inspektoratu Szkolnego w Chełmży. Są tam materiały sprawozdawcze rad szkolnictwa, sprawozdania roczne inspektora, a także akta zawierające informacje o zakresie prowadzonej na wsi oświaty pozaszkolnej. W tym inspektoracie, tak jak na całym Pomorzu, szkolnictwo na wsi stało na wysokim poziomie. Zostało ono dobrze zorganizowane, obszar ten szybko spolonizowano. Wywołało to reakcje niemieckie, ataki propagandowe, odnotowywanie

nazwisk Polaków – nauczycieli oraz polskich działaczy oświatowych. W latach 1939 – 1945 wielu z nich niemieccy okupanci zamordowali.

W Archiwum Państwowym w Bydgoszczy Oddział w Inowrocławiu zespołem poddanym kwerendzie były akta wytworzone przez Inspektorat Szkolny Mogileński. Zdecydowana większość materiałów dotyczyła działalności inspektora szkolnego. W zespole zachowały się sprawozdania inspektora, dotyczące działalności szkół powszechnych. Odnaleziono informacje o szkolnictwie niemieckim i jego monitorowaniu przez władze lokalne. Sporo materiałów dotyczyło kursów i szkół dla dorosłych na wsi, chórów, teatrów ludowych, czy kursów języka polskiego dla niemieckich dzieci.

Archiwa wielkopolskie

W Archiwum Państwowym w Poznaniu objęto poszukiwaniami zespoły: Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego, Inspektoratu Szkolnego w Obornikach, Kolegium Szkolnego w Pile, Inspektoratu Szkolnego w Środzie, Inspektoratu Szkolnego w Śremie. W rezultacie można stworzyć ogólną wizję tego regionu, następnie przyrzeć się kilku obwodom szkolnym oraz wielu placówkom wiejskim.

Działalność szkolnictwa w województwie poznańskim była zdeterminowana m.in. zamieszkaniem na jego obszarze znacznej mniejszości niemieckiej. Odnaleziono sprawozdania z wizytacji szkół z językiem niemieckim. Akta ukazują germanizacyjną aktywność ewangelickich pastorów, prowadzoną pod pozorem edukacji religijnej, dodatkowo wspomaganą przez niemieckie ziemiaństwo.

Staranne sprawozdania statystyczne i opisowe ukazują obwód szkolny we Wrześni w kilku rocznych ujęciach.

Poznajemy zasoby bibliotek szkolnych pochodzące z czasów zaborów. Sprawozdania inspektorów, protokoły narad pedagogicznych, zwłaszcza z konferencji nauczycieli szkół powszechnych, mogą posłużyć do zbudowania wizji tradycji dydaktycznej tego regionu.

W Archiwum Państwowym w Poznaniu Oddział w Koninie, w zbiorze Inspektoratu Szkolnego w Kole do najciekawszych należą materiały z ostatnich lat przed wybuchem II wojny światowej. Radiofonizacja wsi miała także groźne oblicze, albowiem w miejscach publicznych, lokalach i dworcach kolejowych, słuchano niemieckich audycji. Władze szkolne podejmowały próby przeciwdziałania tej niemieckiej i antypolskiej propagandzie, zakazały

sluchania niemieckich audycji w szkołach. Prowadzono dokładny spis radioodbiorników znajdujących się w placówkach oświatowych.

Na uwagę zasługują akta szkoły powszechnej w Dębnie Królewskim, pokazujące jej organizację, historię i bieżącą działalność.

W Archiwum Państwowym w Lesznie opracowano zespoły: Inspektoratu Szkolnego w Lesznie, Inspektoratu Szkolnego w Rawiczu, Inspektoratu Szkolnego w Śmiglu, Inspektoratu Szkolnego w Kościanie. Odnaleziono w nich użyteczne wiadomości o różnych przejawach życia szkolnego, zwłaszcza o higienie, prowadzeniu finansów, układania budżetów. Odnaleziono kwestie ideologii wychowawczej, patriotycznego wychowania oraz metodyki nauczania. Były tam materiały o oświacie pozaszkolnej, kursach wieczorowych, uniwersytetach niedzielnych, sprawozdawczość bibliotek. Następnie o zadaniach nauczycieli w okresie Plebiscytu na Warmii i Mazurach oraz o zatargach polsko – niemieckich. Zbiorcze sprawozdania pozwalają uchwycić monograficzne obrazy powiatów.

Archiwum Państwowe w Kaliszu dostarczyło akt: Inspektoratu Szkolnego w Kaliszu, Inspektoratu Szkolnego w Ostrowie, Starostwa Powiatowego w Kaliszu, Rady Szkolnej Powiatowej w Ostrowie. Czytelny był cel polityczny oświaty na tym terenie, sprowadzający się do chęci wzmocnienia pogranicza polsko – niemieckiego jednostkami kulturotwórczymi i państwowotwórczymi. Wśród organizacji społecznych, wspierających szkolnictwo, widać wiodącą rolę Wielkopolskiego Towarzystwa Rolniczego. Zebrane materiały informują o umiejętnie prowadzonej pracy pozaszkolnej, teatrach ludowych, następnie cyklach kursów wieczorowych i różnych formach przysposobienia rolniczego. Dokumentacja narad pedagogicznych pokazuje poważną refleksję metodyczną zawartą w tekstach okolicznościowych referatów.

Uwagę zwracają archiwalia pokazujące uniwersytety ludowe. Ciekawym znaleziskiem są meldunki składane staroście powiatowemu w Kaliszu i miejscowemu naczelnikowi urzędu śledczego, nadsyłane z posterunków policji państwowej. Pokazują one aktywność młodzieży wiejskiej, co można uzupełnić informacjami z innych odnalezionych tutaj dokumentów, dotyczących aktywności ZMW RP „Wici”.

Archiwa łódzkie

W zasobie Archiwum Państwowego w Łodzi był przeglądany zespół Inspektoratu Szkolnego Powiatu Łódzkiego. Znajdowały się tam informacje o wychowaniu fizycznym w wiejskich szkołach, stanie urządzeń sportowych i sytuacji higienicznej (propagowanie czystości, zwalczanie wszawicy). Następnie o oświacie pozarolniczej, szkole rolniczej w Czarnocinie oraz o państwowych obchodach Dziesięciolecia Zwycięskiego Odparcia Najazdu Rosji Sowieckiej.

W Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim Oddział Tomaszów Mazowiecki, badano nadspodziewanie użyteczne zespoły dozorów szkolnych w gminach Łazisko, Lubochnia, Rzeczyca, Mroga Dolna, Budziszewice. Zgodnie ze specyfiką akt dozorowych, są tam materiały o egzekwowaniu obowiązku szkolnego i nakładaniu kar na rodziców, którzy nie posyłali dzieci na naukę. Nadzór nad uczęszczaniem dzieci do szkoły miał wiele odstępów, np. zwalczano pokutujące na wsiach przyzwyczajenie do przerywania zajęć w okresie wykopków ziemniaków. Próbowano nakazywać, aby tylko starsze dzieci w razie szczególnej konieczności i indywidualnie, były zwalniane do pomagania rodzicom. Innym pomysłem była zamiana terminów, ferie zimowe miałyby zostać zamienione na jesienne „kartoflane wakacje”.

W Archiwum Państwowym w Łodzi Oddział w Sieradzu, przydatne były akta Inspektoratu Szkolnego w Wieluniu. Były tam, zasługujące na kwerendę, zbiory z historii kilku szkół wiejskich, gdzie oprócz typowej dydaktyki prowadzono inne prace oświatowe, chociażby wieczorowe kursy dokształcające.

Uwagę zwróciły zajęcia wychowania fizycznego i sportu, w tym narciarstwa, prowadzone w szkołach wiejskich. Były informacje o obsadzaniu dróg drzewami morwy i rozwijaniu hodowli jedwabników. Pojawił się też w archiwaliach problem eteromanii, czyli kwestia narkomanii.

Archiwa świętokrzyskie

W zasobach Archiwum Państwowego w Kielcach przejrzano akt Inspektoratu Szkolnego Kieleckiego i Inspektoratu Szkolnego Opoczyńskiego. Województwo kieleckie w okresie II RP należało do Kuratorium Szkolnego Krakowskiego, bo nie było w nim siedziby własnego kuratorium. W zasobach zachowały się dość liczne materiały pozwalające prześledzić proces budowy szkół powszechnych na terenie tych inspektoratów. Widać z jak wielką determinacją wieś kielecka, mimo biedy, budowała szkoły dla licznych wówczas dzieci chłopskich. Poprzez dokumenty dostrzegamy liderów tych przedsięwzięć. Niestety tylko część ówczesnych projektów została zrealizowana, przerwała je II wojna światowa. Zachowały się materiały pokazujące z jaką stanowczością działano, aby podnieść kwalifikacje nauczycieli, służyły temu głównie konferencje wakacyjne i kursy dokształcające. Z akt wyłania się niemal „judymowski” obraz pracy nauczycieli wiejskich.

Archiwum w Sandomierzu Oddział Archiwum Państwowego w Kielcach zawiera zespoły Rady Szkolnej Powiatowej w Nisku, Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego Ziemi Sandomierskiej, Inspektoratu Szkolnego Sandomierskiego w Nisku. Są tam różnorodne materiały, od czasów tworzenia polskiego szkolnictwa w pierwszych latach niepodległości do okresu funkcjonowania szkół na terenie powstającego Centralnego Okręgu Przemysłowego. Uprzemysłowienie tych terenów oznaczało narastanie problemów finansowych i potrzeb budowlanych dla szkolnictwa.

Widać konflikt pomiędzy ludnością różnych wyznań, zwłaszcza kłopotliwą asymilację grekokatolików. Odnaleziono monograficzne opisy wsi z kilku powiatów, pokazujące życie miejscowej ludności.

Warto zwrócić uwagę na księgę protokołów, są to w większości rękopisy. Zapisy te pokazują formalną stronę akcji społecznej w ramach Towarzystwa Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych.

Archiwa śląskie

W zasobach Archiwum Państwowego w Katowicach dokonano kwerendy w zespołach Inspektoratu Szkolnego w Katowicach, Inspektoratu Szkolnego w Świętochłowicach, Inspektoratu Szkolnego w Tarnowskich Górach. W zespole inspektoratu katowickiego przeanalizowano teczki dotyczące specyfiki funkcjonowania oświaty na nielicznych tam wsiach, znajdujących się na uprzemysłowionym Śląsku. Zwrócono uwagę na społeczne

aspekty funkcjonowania szkoły, w tym udział w życiu państwowym, higienę w szkołach, poziom nauczania, kadre nauczycielską. Znalaziono jednostki archiwalne mówiące o konfliktach polsko – niemieckich. W zespole są też materiały o napływie ludności chłopskiej do przemysłu śląskiego i problemach jej adaptacji do nowych warunków. Sporo informacji znaleziono odnośnie oświaty pozaszkolnej, dość intensywnie tam prowadzonej. W zespole Inspektoratu Szkolnego w Świętochłowicach, działającego w regionie także mocno zindustrializowanym, odnotowano informacje dotyczące funkcjonowania publicznych szkół powszechnych w latach 1925 – 1933, a także szkół powszechnych dla mniejszości niemieckiej, zamieszkującej tamtejszą wieś. W zespole archiwalnym Inspektoratu Szkolnego w Tarnowskich Górach, znalazło się sporo materiałów dotyczących organizacji szkół powszechnych na wsi. W sprawozdaniach pisanych przez nadzór pedagogiczny odnotowano dokumentację oświaty pozaszkolnej, szczególnie z lat 1936 – 1939. W zespole znajdują się też informacje o współpracy szkoły z ZHP. Jest dużo materiałów o realizacji obowiązku szkolnego, o kwestii wyposażenia i budowy nowych szkół.

Archiwum Państwowe w Raciborzu stanowi Oddział Archiwum Państwowego w Katowicach. Analizie podlegał tu zespół Inspektoratu Szkolnego w Rybniku. Uwagę zwracają akta dotyczące szkolnictwa dla mniejszości niemieckiej, jego warunków materialnych i często niskiego poziomu dydaktycznego. Są informacje o kultywowaniu tradycji powstań śląskich, działalności harcerstwa. Następnie odnajdujemy dowody realizacji ideologii wychowania państwowego i propagowania patriotyzmu. Paradoksalnie, mimo względnej zamożności województwa śląskiego na tle II RP, widać ubóstwo szkolnictwa, niedogrzanie pomieszczeń lekcyjnych w zagłębiu węglowym.

W Archiwum Państwowym w Bielsku Białej były do zbadana dwa zespoły archiwalne, a mianowicie zbiór dokumentów wytworzonych przez Inspektorat Szkolny w Bielsku Białej oraz przez Radę Powiatową Szkolną. W zespole inspektora szkolnego użyteczne były akta dotyczące nadzoru pedagogicznego nad szkołami. W teczkach znalazły się sprawozdania z wizytacji, zalecenia pokontrolne dla kierownictw szkół, informacje o wykonaniu tych zaleceń. Wiele miejsca zajęły sprawy wynikające ze stosunku inspektora szkolnego do stowarzyszeń, instytucji społecznych zajmujących się wspomaganie procesu nauczania w szkołach. Istotną sprawą był nadzór nad szkolnictwem niemieckim oraz niemieckimi organizacjami szkolnymi i młodzieżowymi. Inspektor szkolny w porozumieniu a Kuratorium Szkolnym Śląskim często

ingerował w ich działalność, zawieszając wrogo do Polski usposobionych nauczycieli lub antypolsko działające organizacje młodzieżowe niemieckie. W tej sytuacji liczne są skargi mniejszości niemieckiej do Najwyższego Trybunału Administracyjnego w Warszawie. Skargi, profesjonalnie przygotowane przez niemieckich prawników, stanowią świadectwo zaognionych stosunków polsko – niemieckich. Wiele tych spraw trafiło na forum Ligi Narodów, część z nich była pozytywnie załatwiana dla mniejszości niemieckiej. Władze RP powinny je wcielać w życie, co nie zawsze robiły. W tej sytuacji Niemcy ponownie interweniowali i składali skargi.

W zespole Inspektora Szkolnego Bielskobialskiego jest kilkanaście takich spraw. W zespole tym znajdują się też dokumenty o sprawach tzw. dzieci nadzwyczaj rozwiniętych. Pod tym określeniem kryły się starania rodziców zazwyczaj bardzo biednych, bezrobotnych o zwolnienie dzieci 12 – i 13 – letnich z obowiązku szkolnego, aby je zatrudnić na ½ etatu w różnego rodzaju sieciach usług chociażby, jako służących czy parobków. Władze oświatowe odmawiały kategorycznie, groziły karami, co jednak nie przeszkadzało wielu rodzicom w takim postępowaniu. Jak zaobserwowano w dokumentach, proceder ten nasilił się w latach kryzysu gospodarczego (1930-1935), ale był widoczny do 1939 r. W zespole znajduje się wiele informacji statystycznych o stanie osobowym szkół. Bardzo szczegółowo podane są informacje o materialnym wyposażeniu szkół. Rzeczowy materiał o funkcjonowaniu szkół w Inspektoracie Szkolnym Bielskobialskim zawierają teczki dotyczące konferencji inspektora szkolnego z kierownikami szkół. Szczególnie intensywne były one u schyłku lat trzydziestych. Znajdują się tam też informacje o doradztwie metodycznym udzielanym nauczycielom na konferencjach oraz konferencyjne referaty nauczycieli. Odnotowane są akcje pomocy dzieciom ze strony władz szkolnych i instytucji charytatywnych. W aktach Rady Powiatowej Szkolnej w Bielsku Białej znajduje się korespondencja z lata 1919 – 1923, pokazująca akcję polonizacji szkół. Znajdują się tam szczegółowe opisy wyposażenia szkół, informacje o nauczycielach, akta sporów z Niemcami o charakter nauczania w szkołach dla tej mniejszości..

Podczas pobytu w Archiwum Państwowym w Katowicach Oddział w Pszczynie przebadano zespół Inspektoratu Szkolnego w Pszczynie. Znajdują się akta personalne tamtejszych nauczycieli. Badając je prześledzono drogę kształcenia, a potem karierę zawodową tych nauczycieli. Na tle innych inspektoratów szkolnych w II RP, które przebadano, można stwierdzić, że był to personel dobrze przygotowany, spełniający rzetelnie swoje obowiązki. Na styku polsko – niemieckim, w powiecie pszczyńskim, nauczyciele

znaleźli się na pierwszej linii akcji polonizacyjnej. Dzięki ich pracy ten, położony na Kresach Zachodnich II RP, obszar dość szybko zintegrował się z resztą kraju. Ważnymi dla poznania funkcjonowania oświaty na wsi pszczyńskiej były akta zawierające protokoły rejonowych konferencji rad pedagogicznych w Pszczynie z lata 1924 – 1939. W zespole archiwalnym znajdują się informacje o problemach technicznych budynków na wsi, ich wyposażeniu, remontach, a także budowie nowych szkół, mimo bardzo trudnych warunków materialnych. Są tam informacje o przedsięwzięciach prowadzonych przez władze szkolne na rzecz podniesienia stanu zdrowotnego dzieci szkolnych oraz przestrzegania higieny w szkołach, następnie o wysiłkach na rzecz wyposażenia szkół w aparaty radiowe. Natomiast rzeczą charakterystyczną dla tego regionu było występowanie przez rodziców o zwolnienie z obowiązku szkolnego dzieci 12 – oraz 13 – letnich. Podobnie jak w Bielsku Białej, inspektor pszczyński odrzucał prośby nakazując rodzicom posyłanie dzieci do szkoły zgodnie z obowiązkiem. Na terenie tego inspektoratu pojawiły się podania o wcześniejsze przyjęcie dzieci do szkoły. Było to spowodowane biedą. Rodzice liczyli, że dziecko dostanie wyżywienie w szkole, inni zaś, że wcześniej ukończy szkołę i pójdzie zarabiać. Inspektorat kierował dziecko na badania, gdzie zazwyczaj informowano rodziców o słabym zdrowiu dziecka i o niemożności spełnienia obowiązku szkolnego. W materiałach tego inspektoratu, znajdujemy informacje o opiece nad dziećmi niepełnosprawnymi.

Archiwa małopolskie

W Archiwum Narodowym w Krakowie kwerendzie podlegały zespoły Towarzystwa Szkoły Ludowej i Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. W rezultacie zebrano informacje o wielu akcjach prowadzonych przez TSL, w ujęciu statystycznym i opisowym. Udokumentowana jest aktywność kulturalna TSL, w tym organizacja dożynek, zespołów teatralnych, czytelní. Dysponujemy sprawozdaniami TSL na różnych szczeblach, począwszy od zarządu głównego do pojedynczych kól. Są też protokoły walnych zjazdów. Lektura sprawozdań to kopalnia wiedzy o uwarunkowaniach rozwoju szkolnictwa, uzależnionego zwłaszcza od środków finansowych. Ciekawostkę stanowi kalendarzyk TSL na 1939 rok, zawierający hasła propagandy oświatowej i skrótowe, popularyzatorskie notki informujące o ówczesnej Polsce.

Jasno została zarysowana kwestia oświaty pozaszkolnej w obwodzie mieleckim i w Czeladzi. Wybrano szereg najciekawszych materiałów pozostawionych przez kilka szkół wiejskich oraz wiadomości o ochronkach.

Ujawniła się sprawa nauczania religii dla wyznawców Polskiego Narodowego Kościoła Prawosławnego, formalnie nieuznawanego jako związek religijny. Decyzją ministerialną, dzieci wyznawców tej wiary były zwolnione z katechizacji.

Odnaleziono przekazy świadków historii, np. dostarczające informacji o szkole rolniczej w Łosinie, organizacjach i stowarzyszeniach działających w regionie.

Oddział w Nowym Sączu Archiwum Narodowego w Krakowie rozpatrywany był w poprzez zespoły: Inspektoratu Szkolnego w Limanowej, Towarzystwa Szkoły Ludowej w Nowym Sączu, Górskiej Szkoły Rolniczej Łososina Górna. Zawierają one interesujące nas sprawy dotyczące pracy światowej na terenach mieszanych pod względem narodowościowym, np. na Łemkowszczyźnie. Jeśli chodzi o pozaszkolną oświatę, godne uwagi są materiały na temat kursu kupieckiego dla sklepikarzy wiejskich i kursu teatralnego. Akta pokazują też czytelnie TSL, w tym ruchome. Są też sprawozdania z działalności lokalnego zarządu TSL, zawierające m.in. omówienie form pracy samokształceniowej. Odnaleziono teksty wygłoszonych referatów omawiających rolę kobiety wiejskiej i stanowisko społeczne chłopów w niepodległej Polsce.

Archiwum lubelskie

W Archiwum Państwowym w Radzynie Podlaskim Oddziale Archiwum Państwowego w Lublinie zapoznano się z aktami Inspektoratu Szkolnego Łukowskiego i Radzyńskiego oraz dokumentacją Liceum Pedagogicznego w Leśnej Podlaskiej, kształcącego nauczycieli dla szkół powszechnych. W zespołach tych, dość dobrze zachowanych, znalazły się sprawozdania inspektorów szkolnych oraz oceny funkcjonowania szkół. Na kondycję szkolnictwa wpływały kontakty z ludnością ukraińską, z Kościołem unickim, z Kościołem prawosławnym, a także relacje z Kościołem katolickim. W dokumentach ciekawe są zapisy losów szkół powszechnych w latach 1939/1940. Zachowały się sprawozdania z lat 1939 – 1944, pokazujące skalę zniszczeń szkolnictwa powszechnego na wsi w czasie II wojny światowej. Widać wielki wysiłek nauczycielski włożony w nauczanie dzieci na wsi, przepelnienie szkół do granic wytrzymałości, niski poziom higieny. W materiałach pozostawionych przez Liceum Pedagogiczne w Leśnej Podlaskiej są zachowane programy nauczania. Odnotowany jest konflikt szkoły z miejscowym Zakonem Paulinów w Leśnej Podlaskiej, który zaatakował szkołę za to, że miała ponoć wychowywać przyszłych nauczycieli w duchu antykatolickim.

Archiwa podkarpackie

W przeglądanych zasobach Archiwum Państwowego w Rzeszowie kwerendą objęto zespoły: Rady Szkolnej Powiatowej w Łąncucie, Inspektoratu Szkolnego w Jarosławiu, Inspektoratu Szkolnego w Rzeszowie. Źródła pokazują kłopotliwą dydaktykę w klasach łączonych oraz mozolną pracę szkół jednoklasowych. Są też informacje na temat wyposażenia placówek szkolnych. Odnalezione spisy inwentarza ruchomego w placówce szkolnej, to typowe, ale też niezastąpione źródło do dziejów kultury materialnej. Odnaleziono ręcznie pisany (specjalnie kolorowym atramentem) rozkład lekcji w szkole w Sarzynie powiat Łącut. Inne rękopisy ilustrują nędzę szkolną, a w tej placówce, lekcje odbywały się w pięciu izbach, rozrzuconych po całej gromadzie. Żadne z pomieszczeń nie nadawało się na klasę lekcyjną, bo wszystkie były niskie, zawilgocone i ciemne. Natomiast nauczyciel musiał biegać pomiędzy budynkami, bo tam w przepelnionych pomieszczeniach, czekały na niego dzieci.

Sprawozdania z wizytacji szkół dostarczały wiele opisów, trudnej do pokonania nędzy w kolejnych miejscowościach. W Domatkowie gmina Kolbuszowa inspektor stwierdzał, że z poprzednich zaleceń zrealizowano tylko jedno, a mianowicie powieszono trzy portrety i jedno godło.

Na obraz edukacji wiejskiej składa się wiele elementów, które można uzyskać w wyniku analizy rzeszowskich dokumentów, tworzonych tutaj z wyjątkową dbałością o oszczędzanie papieru, który zapełniano ściśle i drobnymi literami.

W Archiwum Państwowym w Rzeszowie Oddział w Sanoku analizie poddano akta: Rady Szkolnej Powiatowej w Brzozowie, Rady Szkolnej Powiatowej w Lesku, Inspektoratu Szkolnego w Sanoku. Mocno był zarysowany problem ukraiński, począwszy od drobnych osobowych spraw, po kwestie wzajemnej niechęci polsko – ukraińskiej. Odnaleziono informacje o duchownym grecko – katolickim nielegalnie nauczającym języka ukraińskiego i historii Ukrainy. Ten i analogiczne wypadki wymuszały przeciwdziałanie władz, które próbowały zwalczać prywatne nauczanie języka ukraińskiego oraz sprzeciwiały się szerzeniu religii prawosławnej.

Ciekawe są akta Łemków np. elementarz łemkowski. Właśnie w Sanoku, szczególnym znaleziskiem jest drukowany egzemplarz elementarza (bukwar) w dialekcie łemkowskim z rękopiśmiennymi poprawkami czerwonym atramentem, oczywiście cyrylicą. Władze polskie

akcentowały, a nawet wyolbrzymiały odrębność Łemków od innych narodowości. W archiwaliach południowo – wschodniej Polski można czytać o wielorakich problemach, z którymi zmagaly się szkoły, zwłaszcza o niedożywieniu dzieci, epidemiach chorób zakaźnych.

W Archiwum Państwowym w Przemyślu przydatne były akta Inspektoratu Szkolnego w Jarosławiu, zbiór szczątkowy z Przeworska i pow. przeworskiego oraz dokumentacja Rady Szkolnej Powiatowej w Przeworsku oraz Kasy Stefczyka w Łączkach Jagiellońskich (jeden dokument). Analizowano osobne zespoły kilku placówek szkolnych, zwłaszcza różnorodny zbiór szkoły w Przychojcu.

Materiały z inspektoratu zawierają przegląd etatów nauczycielskich w szkołach tego regionu. Ilustrują taktykę redukcji zatrudnienia nauczycieli w związku z akcją oszczędności finansowych wzmożoną w roku 1936/37. Akta sprawozdawcze dostarczyły informacji m.in. o realizacji obowiązku szkolnego, klasyfikacji szkolnej, wielkości populacji uczniów. Uzupełnienie obrazu stanowią sprawozdania roczne kierowników szkół, zwłaszcza z 1938 roku.

Odnalezione typy archiwaliów to znane wcześniej księgi protokołów rad pedagogicznych, różne sprawozdania m.in. z akcji dożywiania dzieci oraz z półkolonii letnich. Natomiast wyjątkowa była książka sanitarna ze szkoły we wsi Szówsko pow. Jarosław. Inne wyjątkowe znalezisko, to dowód ewaluacji z 1936 roku. Mowa o ankiecie przeprowadzonej wśród słuchaczy trwającego sześć dni propagandowego kursu wychowania obywatelskiego dla podchorążych rezerwy. Cenny materiał ikonograficzny to różne kolorowe plakaty Towarzystwa Szkoły Ludowej z okazji 3 Maja oraz broszura z programem tej organizacji z 1937 roku. Ciekawostkę stanowią wielkie formularze wypełnione rozkładem lekcji z kilku placówek, na rok szkolny 1938/39.

- Archiwa zagraniczne

Podczas analizy rezultatów kwerend towarzyszyło nam przekonanie o szczególnym znaczeniu materiałów zagranicznych, zdobytych niejednokrotnie z wielkim poświęceniem.

Pomijając kwestie wielu utrudnień w pracy, należy podkreślić zadowolenie z możliwości odnalezienia wartościowych archiwaliów, których większość nie była dotychczas znana historykom.

Archiwa białoruskie

Prace odbywały się w trzech miejscowościach: Brześciu, Grodnie i Mołodecznie.

Kwerendę prowadzono w zasobach Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego w Brześciu w Republice Białoruś. Podczas pobytu rozpoznano zespół Powiatowych Inspekcji Szkolnych Poleskiego Okręgu Szkolnego nazywanego też Brzeskim. Zespół ten jest uporządkowany, opatrzony 4 inwentarzami w języku białoruskim. W jego zasobach znajdują się okólniki, rozporządzenia działalności podstawowej i personalnej powiatowych inspekcji szkolnych w 7 powiatach woj. poleskiego, (brzeskim, drohiczyńskim, kobryńskim, kosowskim, łuninieckim, prużańskimi i stolińskim), w 2 powiatach woj. nowogródzkiego (baranowickim i nieświeskim) oraz w 7 powiatach woj. białostockiego (białostockim, wysokomazowieckim, łomżyńskim, ostrołęckim, ostrowskim, sokólskim i szczuczyńskim). Władze II RP tworząc tak gigantyczny okręg szkolny, włączając doń powiaty zamieszkałe w większości przez Polaków, chciały poprawić oblicze narodowościowe Kresów Północno – Wschodnich. Po włączeniu województwa białostockiego w skład Białorusi, polskie zbiory archiwalne dotyczące terytorium dzisiejszej Polski znalazły się w zasobach Republiki Białorusi. W teczkach archiwalnych dotyczących inspektoratów szkolnych są sprawozdania z działalności szkół, umowy o pracę, dzienniki szkolne, upoważnienia dla księży do prowadzenia religii, liczne akta osobowe nauczycieli, listy płac.

Z zasobów tych akt dokonano wypisów ręcznych, bowiem nie było możliwości używania komputera, fotografowania, ani kserografowania. Dokumenty dotyczące stanu organizacyjnego szkół znajdują się w sześciu tekach każda o zawartości około 1000 stron. Wypisano dane o rozwoju szkolnictwa powszechnego na tym obszarze, począwszy od 1919 roku, kiedy szkolnictwo było organizowane. Jak można szacować, w latach trzydziestych na terenie kuratorium, objętych nauczaniem powinno być około 450 tys. dzieci. Ze względu na biedę, zamieszkanie w „odosobnionych hutorach”, czy niechęć do polskiej szkoły, nie objęto obowiązkiem nauczania ok 18 % dzieci. Podczas badań udało się uchwycić to zjawisko.

Poddano kwerendzie akta dotyczące działalności powiatowych inspekcji szkolnych w tym okólniki, rozporządzenia ministerialne oraz rozporządzenia kuratorskie, protokoły konferencji nauczycielskich, posiedzeń rad pedagogicznych, sprawozdania z inspekcji szkół itp. W teczkach archiwalnych, zazwyczaj kilkusetstronicowych, spiętych bardzo ściśle, znalazły się informacje o pomocy dla szkół na Polesiu organizowanej w kraju. Prowadzono ją sposobem patronackim poprzez zaopatrywanie w podręczniki, odzież, przybory szkolne. Są też materiały dotyczące konferencji metodycznych w zakresie wszystkich przedmiotów szkolnych. Widać jak wielki nacisk był położony na wychowanie państwowe, kult marszałka J. Piłsudskiego. Dostrzega się ograniczanie języków białoruskiego i ukraińskiego poprzez wprowadzenie utrakwistycznego nauczania oraz likwidację nauczania w językach białoruskim i ukraińskim, a także żydowskim. Widać wyraźnie polonizacyjny kurs polityki szkolnej, szczególnie w latach trzydziestych XX wieku.

W zasobach tej części zbioru akt inspektoratów znalazły się dokumenty dotyczące, prowadzonego dość intensywnie, przysposobienia zawodowego dla starszej młodzieży. Wśród tych akt udało się odszukać informacje o działalności szkoły w Małej Płotnicy powiat piński, która wykształcała setki fachowców w zakresie rzemiosła drzewnego dając możliwość zarobkowania małorolnej ludności. Rzemieślnicy ci: stolarze, kołodzieje, bednarze, stelmachowie, kowale, ślusarze, rymarze – zaspokajali potrzeby tamtejszej ludności. Odnaleziono archiwalia o szkolnictwie rolniczym oraz o skali prowadzonej oświaty pozaszkolnej. Zapoznano się z dokumentacją budowy szkół na Polesiu. W pięciu teczkach były informacje o wysiłku nauczycieli i chłopów, chociażby wójta Władysława Mechlera z Stawów pow. brzeskiego, którzy budowali szkołę w Wołczynie, miejscowości spoczynku króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Z tej perspektywy widać wysiłek II Rzeczypospolitej, także na jej kresach.

Odnaleziono wykazy akt dotyczące szkół powszechnych w powiecie pińskim wg nazw miejscowości, następnie akta osobowe tamtejszych nauczycieli. Dokonano kwerendy 50 teczek nauczycieli, odnotowując informacje o najciekawszych postaciach. Ze wstępnej oceny dokumentów jednoznacznie wynika dobry poziom ich przygotowania zawodowego oraz ciągłe inspirowanie nauczycieli do podnoszenia kwalifikacji.

W Grodnie można było zamówić kserokopie akt. Wśród kwestii szkolnych w Państwowym Archiwum Obwodu Grodzieńskiego dominuje dokumentacja dotycząca oświaty pozaszkolnej, zaopatrzenia i wyposażenia szkół wiejskich, ich stanu sanitarnego oraz problem egzekwowania obowiązku szkolnego i kar za nieuczęszczanie do szkoły. Osobną grupę stanowią monografie kilku rejonów szkolnych m.in. Starzyńce, Chomontowce, Mostowlany. Warto wspomnieć o dokumencie z 22 czerwca 1939 roku, wypełnionej ankiecie za rok 1938/39, dla inspektoratu w Grodnie. Dotyczy ona szkoły powszechnej znajdującej się we wsi Bohatyrowicze (Bohatyrewicze ręczny zapis), gmina Łunna, znanej z powieści *Nad Niemnem*.

W Rejonowym Archiwum Państwowym w Mołodecznie można było robić kserokopie dokumentów z trzech gmin: Jody, Postawska, Prozorocka. Są to wyłącznie rękopisy, materiały wyjątkowe. Dotyczą wczesnego okresu, lat 1919 – 1920. Pokazują nędze kulturową na Wschodzie oraz trudne początki, kiedy chłopcy sami podjęli starania o założenie szkół. Nie było budynków, nafty do oświetlania wynajętych izb i drewna na opał. Udało się zatrudnić pierwszych nauczycieli, których życiorysy i podania o przyjęcie do pracy, zachowały się w archiwalnych zbiorach.

Archiwa ukraińskie

Prowadzono badania w pięciu miejscach, oto one: Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie; Archiwum Państwowe Obwodu Rówieńskiego w Równem; Archiwum Państwowe Obwodu Iwano – Frankowskiego w Iwano – Frankowsku; Archiwum Państwowe Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu; Archiwum Państwowe Obwodu Wołyńskiego w Łucku.

Kwerenda wiązała się niekiedy z kilkakrotną podróżą do docelowego archiwum. Najdłużej trwała kwerenda we Lwowie. We wszystkich ukraińskich archiwach udawało się otrzymać teczki z materiałami.

W niniejszym sprawozdaniu za najbardziej uzasadnione uznano zbiorcze zaprezentowanie i podsumowanie kwerendy. We wszystkich ukraińskich archiwach odnaleziono sprawy typowe dla innych ziem II Rzeczypospolitej czyli: budowa i utrzymanie

szkół, współpraca z samorządem wiejskim, frekwencja uczniów, stan sanitarny, programy nauczania. Doświadczenie badawcze, związane z tym szczególnym regionem, stanowiło odnalezienie informacji o Związku Szlachty Zagrodowej i jego pomocy dla szkolnictwa, świadczeniach Liceum w Krzemieńcu na oświatę ludową, działalności Towarzystwa Szkoły Ludowej w Tarnopolu.

Specyfikę terenu pokazywały sprawy wynikające z wieloetnicznego charakteru ziem, zamieszkałych przez Polaków, Ukraińców, Żydów, Ormian oraz osadników niemieckich i czeskich. Liczne akta dotyczą deklaracji o wyborze języka nauczania w latach dwudziestych oraz prób organizowania plebiscytów językowych w drugiej połowie lat trzydziestych. Zachowały się archiwalia specyficzne dla szkolnictwa utrakwistycznego, pokazujące różne aspekty jego działalności. Widzimy przykłady w miarę zgodnej koegzystencji Polaków i Ukraińców w czasie uroczystości z okazji świąt państwowych, zwłaszcza 3 Maja i 11 listopada. Ale deklamacje czy śpiewy polskie i ukraińskie, np. podczas uroczystości żałobnych po śmierci Józefa Piłsudskiego, kontrastują z częstymi sytuacjami konfliktowymi. Materiały archiwalne zawierają liczne opisy takich sytuacji: niszczenie podręczników; demonstracyjne noszenie czapek „mazepinek”; akty sabotażu; wybijanie szyb w szkołach przez „nieznanych sprawców”. Następnie są: zrywanie portretów I. Mościckiego i J. Piłsudskiego; niszczenie polskich szyldów szkolnych; profanacja tablic z godłem państwowym; terror ze strony nacjonalistycznie nastawionej młodzieży; bicie lojalnych dzieci. W efekcie dochodziło nie tylko do opisywanych w aktach przesłuchań policyjnych, ale też do nasilenia postaw nacjonalistycznych. Po stronie polskiej wyrażały się one w dążeniu do ograniczenia zatrudniania nauczycieli pochodzenia ukraińskiego, a nawet nie przyjmowania młodzieży ukraińskiej do seminariów nauczycielskich. Starano się ograniczyć wpływ środowisk nacjonalistycznych na działalność i młodzież szkolną, chociażby przez eliminację z bibliotek szkolnych czasopism ukraińskich uznanych za nacjonalistyczne.

Przeglądane akta ukazują zaangażowanie harcerstwa oraz współdziałanie wojska, które miały sprzyjać asymilacji państwowej i budowaniu więzi z państwem polskim. Podobną rolę odgrywały inicjatywy gospodarcze, zakładanie przyszkolnych pasiek pszczelich i sadów owocowych. Polska szkoła miała być wzorem skrzętności i gospodarności, także dzięki kursom wieczorowym np. przysposobienia rolniczego dla dorosłych, kursom dla analfabetów i półanalfabetów. Zaangażowanie wiejskich i miejskich nauczycieli w realizację takich przedsięwzięć emanuje z pisanych przez nauczycieli (z powiatu skałackiego

województwo tarnopolskie) prac na temat „Jaki wpływ kulturalno – etyczny może i powinna wywierać szkoła powszechna na ludność zamieszkałą we wschodniej połaci kraju narażoną na wpływy ujemne wschodu i jakimi środkami praktycznymi może i winna się posiłkować” (Archiwum Obwodowe w Tarnopolu). Zapał do realizacji tej swoistej misji był jednak dość skutecznie studzony przez różne, opisane w wielu archiwaliach okoliczności :

- Ubóstwo ludności, które wpływało negatywnie na realizację obowiązku szkolnego. Jaskrawymi przykładami są: „dzieci wyniszczone”, ujawnione podczas rzadkich przeglądów lekarskich; niedożywienie znacznego odsetka populacji; brak odzieży i obuwia oraz elementarnych przyborów szkolnych, zakupywanych nieraz z poborów nauczycielskich; oddawanie dzieci na służbę by przeżyły; brak pieniędzy na opłacenie groszowych składek szkolnych.

- Konkurencja z Ridną Szkołą, jako organizującą ukraińskie szkolnictwo i przekonanie, że strona ukraińska wygrywa tę rywalizację, także wskutek brutalnych nacisków zwolenników Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów.

Wspomniane archiwa zawierają akta szkół powszechnych, gdzie uczniami były dzieci ukraińskie, polskie i czeskie. Jest ślad szkoły założonej przez podolskich osadników. Są pozostałości szkół rolniczych. Zachowały się dokumenty dotyczące uniwersytetów ludowych. Następnie odnaleziono materiały ukraińskich organizacji Ridna Szkoła oraz „Proświty”, specjalizującej się w prowadzeniu czytelní.

Niektóre zebrane akta są napisane cyrylicą, ręcznie lub maszynowo, gdyż instytucje ukraińskie mogły zwracać się do władz polskich w swym ojczystym języku. W Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym we Lwowie odnajdujemy korespondencję kierowaną przez Zarząd Główny Ridnoj Szkoły do Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego w następujących sprawach: zmiany niektórych paragrafów statutu Ridnoj Szkoły, działalności jej delegatów terenowych, ochronki we wsi. W teczce zawierającej akta szkoły prywatnej ukraińskiej pod egidą Ridnoj Szkoły w Poświerzu jest statut drukowany równolegle po ukraińsku i polsku. W Archiwum Obwodowym w Iwano – Frankowsku znajduje się informacja z maja 1939 r. o tamtejszej bibliotece „Proświty”, podano liczbę książek, wszystkie w języku ukraińskim. Następnie jest informacja o zapisanych czytelnikach we wsi Babuchów w powiat Rohatyn, przesłana przez kierownika szkoły do Inspektoratu Oświaty w Stanisławowie w ramach obowiązującej sprawozdawczości. Są pisane cyrylicą podpisy mieszkańców wsi Kozara na polskojęzycznej skardze na

nauczycielkę do Inspektoratu w Stanisławowie. Cyrylicą są też pisane pojedyncze wyrazy rozproszone po różnych aktach z różnych zespołów np. „Wyjźd na wijnu”, „Mołytwa łomit zelizo”, czyli tytuły tekstów deklamowanych podczas akademii z okazji 3 Maja i 11 Listopada.

W Archiwum Obwodowym w Tarnopolu znajduje się spis oraz ocena wartości książek z lokalnej biblioteki „Proświty”, zniszczonych podczas pacyfikacji wsi Kupczyńce, dokonanej we wrześniu 1930 r. przez policję państwową oraz liczba strojów ludowych należących do zespołu teatralnego i instrumentów muzycznych zniszczonych przez pułk ułanów.

Archiwum litewskie

Najdłużej, spośród wszystkich miejsc, przebiegały prace w Litewskim Centralnym Archiwum Akt Nowych w Wilnie. Instytucja ta dysponuje dużą kolekcją dokumentacji z czasów II Rzeczypospolitej, która wymagała przejrzenia pod względem przydatności do tematu.

W rezultacie zgromadzono materiały, obejmujące szerokie spektrum spraw. Udało się uchwycić politykę oświatową w skali makro poprzez dokumenty wytworzone na szczeblu ministerialnym w stolicy i przesyłane do kuratorium wileńskiego. Odnaleziono oryginalne okólniki resortowe oraz odpisy rozporządzeń rządowych.

Politykę oświatową w regionie pokazują okólniki i inne pisma wytworzone przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego. Oświata pozaszkolna na Wileńszczyźnie jest naświetlona z kilku perspektyw, począwszy od jej animatorów, głównie organizacji społecznych, po sprawozdania z praktyki. Mamy archiwalia dotyczące uniwersytetów niedzielnych, działających pod egidą Związku Młodzieży Wiejskiej Ziemi Wileńskiej.

Obszerną kolekcję stanowi dokumentacja poszczególnych placówek, zwłaszcza szkół rolniczych. Archiwalia potwierdzą aktywność różnych form wędrownej oświaty na terenie woj. wileńskiego, chociażby Państwowej Wędrownej Szkoły Rolniczej.

Natomiast sprawozdania inspektorów szkolnych i protokoły rad pedagogicznych pozwalają uchwycić obraz pojedynczych szkół wiejskich. Opinie po hospitacjach i kontrolach pokazują rzeczywistość wiejską.

Zachowały się statuty i programy różnych, w tym prywatnych kursów, przeznaczonych dla dziewcząt. Obserwowano aktywność Wydziału Spraw Wiejskich Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet.

Zebrano dokumentację powiatowych komisji oświaty pozaszkolnej z wielu regionów. Uchwycono różne formy pracy m.in. społeczne kursy samokształceniowe, kursy kształcenia dorosłych, zespoły dobrego czytania, akcje biblioteczne.

Ciekawymi znaleziskami są fotografie, plakaty, rysunki z planami wsi i projektami zagospodarowania terenu. Materiały wytworzone przez Towarzystwo Popierania Budowy Publicznych Szkół Powszechnych ilustrują proces społecznego wysiłku budowy szkół. Sporo uwagi poświęcano w szkołach wiejskich podległych kuratorium w Wilnie akcji informacyjnej związanej ze zwalczaniem alkoholizmu oraz uświadamianiem o masowo występujących chorobach: gruźlicy i jaglicy.

Na Wileńszczyźnie, rodzinnych stronach marszałka Józefa Piłsudskiego, ze szczególnym pietyzmem i odzewem, spotkało się przedsięwzięcie upamiętniania jego postaci – co ilustrują zebrane materiały. Nawiasem mówiąc archiwalia pokazują, jak mieszkańcy Zułowa, gdzie urodził się bohater, jeszcze w 1937 roku walczyli o założenie pełnej, siedmioletniej szkoły powszechnej w miejsce tamtejszej jednoklasówki.

W Lektorium Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego zdeponowano materiały zebrane podczas prac zespołu badawczego.